

LACOLLIDA DELS INTEL·LECTUALS CATALANS A FRANÇA

Montserrat Corretger i Montserrat Palau

Universitat Rovira i Virgili

Resum

A inicis del 1939, un gran nombre d'intel·lectuals catalans, professionals de les lletres i les arts que durant la República i la guerra havien manifestat el seu compromís democràtic, antifeixista i catalanista, va emprendre el camí de l'exili cap a França. Ho feren a través d'iniciatives institucionals coordinades o de manera individual. El Govern català a l'exili, amb el suport i la solidaritat de diferents estaments francesos, va crear institucions per mantenir i projectar internacionalment la cultura catalana, com la Fundació Ramon Llull. A més de diverses activitats i publicacions, la Fundació va portar a terme iniciatives d'enllaç i de tasca assistencial, com la creació de les "residències d'intel·lectuals".

Paraules clau

Exili, literatura catalana, represa cultural, Fundació Ramon Llull, residències d'intel·lectuals, reconstrucció nacional.

Abstract

In early 1939, a number of Catalan intellectuals, that is, scholars of literature and the arts who had proven their commitment to the democratic, anti-fascist and Catalanist cause during the Republic and the Civil War, fled into exile in France. They did so individually or by means of coordinated institutional initiatives. The Catalan government in exile with the support and solidarity of different groups in French society, created institutions such as the Ramon Llull Foundation to sustain and raise international awareness of Catalan culture. In addition to being responsible for various activities and publications, the Foundation engaged in different initiatives to provide support networks such as the "intellectuals' residences".

Keywords

Exile, Catalan literature, cultural renewal, Ramon Llull Foundation, intellectuals' residences, national reconstruction

Hivern del 1939: l'èxode cap a França¹

Entre el gener i el febrer del 1939, un gran nombre d'intel·lectuals catalans, professionals de les lletres i les arts que durant la República i la guerra havien manifestat el seu compromís demòcrata, antifeixista i catalanista, també van emprendre, com tanta altra part de la població, el camí de l'exili. Cal tenir present que les relacions del Govern francès, que s'havia declarat neutral, amb els exiliats republicans eren d'hostilitat i, malgrat l'allau humana concentrada a la frontera, van trigar uns dies (fins a la nit del 27 al 28 de gener del 1939) a autoritzar el pas; primer a dones, homes grans i infants, i després, al cap de tres dies, als ferits de guerra; finalment, el dia 5 de febrer, s'obrí camí a les tropes de l'exèrcit republicà.

Un bon nombre d'intel·lectuals catalans va poder creuar la frontera a través d'iniciatives i ajuts institucionals coordinats. Altres, que ho van fer a títol individual o formant part de l'exèrcit republicà, foren internats en camps de concentració a les platges i esplanades del sud de l'Estat francès. L'arribada i l'acollida a l'exili francès, per tant, fou ben diferent per a uns o altres.

Pel que fa als primers, el Conseller de Cultura de la Generalitat, Carles Pi i Sunyer, fou l'encarregat d'organitzar, entre el 16 i el 20 de gener del 1939, un pla d'evacuació del patrimoni cultural i de la intel·lectualitat catalana mitjançant diversos vehicles i els bibliobusos de la Generalitat que els van anar traslladant, amb parades forçoses pel camí, fins a la frontera. Les tropes feixistes ocupaven Barcelona el 26 de gener del 1939 i, just l'endemà, el dia 27, al mas Perxès de l'Agullana, es va celebrar a Catalunya la darrera reunió la Institució de les Lletres Catalanes. Presidida per Pompeu Fabra, es va acordar protegir tots els escriptors que havien optat per seguir-la i es va fer un llistat de distribució per grups: Patrimoni Artístic, Institució de les Lletres Catalanes, Conselleria de Cultura, Secretariat de la Institució de les Lletres Catalanes i Escriptors i Col·laboradors de la Institució. Al mas Perxès, la planta baixa del qual estava ocupada per gran quantitat de retaules, escultures i llenços del Museu Nacional de Catalunya, custodiats per l'escultor Mallol i el pintor Anglada Camarasa, els refugiats van rebre la visita del president Lluís Companys, que hi va sojornar un parell de dies.

¹ Aquest article forma part de la investigació del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC), reconegut i consolidat per la Generalitat de Catalunya (2014 SGR 755), i del Grup de recerca Identitat Nacional i de Gènere a la Literatura Catalana, del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili.

Gràcies a les gestions del conseller de Cultura a Figueres, el bibliobús del servei de Biblioteques al Front, amb el jovent, i un autocar de l'Assistència Social de la Generalitat, amb la gent gran, tots dos plens de gom a gom, segons contenen els testimonis, el dia 31 de gener del 1939, van poder travessar la frontera pel Portús amb bona part de la intel·lectualitat catalana, que, com narra el conseller mateix en les seves *Memòries*, marxava “camí de l'exili per fidelitat als seus ideals i a la seva pàtria” (Pi i Sunyer 1986: 217).

Altres intel·lectuals catalans, però, van ser internats en els camps de refugiats amb la gran onada de població civil que havia creuat la frontera i, també alguns altres, soldats de l'exèrcit republicà, en camps de concentració. Les condicions eren dures i inhumanes (Díaz 2000: 31-39). Agustí Bartra, que passà sis mesos internat a Argelers i Agde, definia els camps de concentració com “la ciutat de la derrota”. Ho va fer en la seva novel·la d'exili, *Crist de 200.000 braços* (publicada el 1958 en castellà i el 1968 en català), el títol de la qual vol ser la imatge dels 100.000 refugiats i, alhora, “crucificats” a la sorra de les platges d'Argelers. També Xavier Benguerel, que, abans de ser acollit a Roissy-en-Brie i, posteriorment, marxar cap a Xile, va passar pels camps de refugiats, va novel·lar i va relatar en les memòries la misèria i l'esgotament d'un seguit d'apatrides a Agde, Sant Cebrià i Argelers (1969, 1971, 1973 i 1990). El novel·lista i periodista Vicenç Riera Llorca deixà igualment testimoni personal i col·lectiu d'aquell destret en algunes de les seves novel·les —*Plou sobre mullat* (1979), *Tira cap on puguis* (1985), *Amb permís de l'enterraments* (1970)—, gestades en l'exili de Mèxic i escrites després de retornar a Catalunya. I encara podríem esmentar més testimonis literaris amb altres obres com *Campo de concentración* (1939), de Lluís Ferran de Pol; *El desgavell* (1969), de Ferran Planes; *Diari d'un exiliat. Fets viscuts (1939-1945)*, de Ramon Moral; *Ciudad de madera* (1947) d'Agustí Cabruja, o tants altres llibres memorialístics (Avel·lí Artís-Gener, Federica Montseny, Carles Pi i Sunyer, Maria Bell-lloch, Jaume Pla). També les pintures de Josep Franch-Clapers o les fotografies d'Agustí Centelles són altres mostres testimonials de les ínfimes condicions de vida i de la violència suportada durant aquell hivern especialment cru als camps de concentració de les platges d'Argelers i Barcarès, entre d'altres.²

2 Un relat general i documentat d'aquests primers mesos —dins d'una articulació general de l'exili intel·lectual català— a Montserrat PALAU (2007: 79-84).

En aquests primers mesos es féu, malgrat tot, un enorme esforç de reestructuració o de retorn al funcionament d'algunes institucions, entre les quals destaca la Institució de les Lletres Catalanes, que dirigia Josep Pous i Pagès i de la qual era secretari general el novel·lista Francesc Trabal. Convé destacar, en primer lloc, el treball d'organització que féu aquesta entitat tant per rescatar escriptors refugiats en condicions físiques i psíquiques infrahumanes³ als camps com per assegurar-los la supervivència fora d'aquells centres i, en el millor dels casos, obtenir per a ells el desitjat *récepissé vert* i el contracte de treball —sempre difícil d'aconseguir, sobretot en el camp de les lletres— que podia assegurar-los l'estada al país.⁴ La Institució de les Lletres Catalanes fou un dels primers motors en la tasca incipient de rehabilitació i suport econòmic i moral als escriptors catalans.

Els primers mesos a França foren d'inseguretat personal, professional i econòmica, uns neguits compartits per la major part dels refugiats amb petites diferències segons l'aventura personal de cadascun i de les seves famílies.⁵ El tema dels subsidis és recurrent en els epistolaris de l'exili de l'any 1939, en especial pel que fa al sistema de distribució, a la seva cele-

3 Claudi Ametlla, en carta a Pous (10-II-39) [Les cartes de l'epistolari Pous i Pagès: Fons Pou i Pagès, Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)], dóna testimoni del que ha vist: "Els camps de concentració són plens de catalans i murcians barrejats, com han estat barrejats en els camps de batalla i en la guerra imbècil i acatalana i plens de persones decents i de lladres i assassins, tal com hem fet la guerra. I entremig la ximpleria del comunismo libertario i altres comunismes i altres dèries i altres il·lusions, que ara es van esvain, en la fredor, en la misèria, en la carència d'aquests llocs immundes. [...] La nostra gent, intel·lectuals, gent de bé i benestant, han estat uns nòmades com els nostres reculats ancestres, al costat del míser espanyol del planell. De tots plegats en són plens els camps de concentració, d'on és difícilíssim treure'n ningú, per ara i tant."

4 Els primers ajuts econòmics —molt petits— i les primeres gestions burocràtiques per traslladar refugiats partiren de l'oficina de la Generalitat a Perpinyà. Fou aquesta oficina la que proporcionà, per exemple, a la família d'Antoni Rovira i Virgili —entre altres grups familiars d'intel·lectuals catalans— els diners per viatjar a Tolosa i viure allà en un hotel econòmic durant una setmana abans d'instal·lar-se als Pompier, una organització d'acollida que comentarem més endavant.

5 Una mostra eloqüent de la preocupació dels escriptors per la provisionalitat i la inseguretat econòmica, familiar i professional en els primers mesos d'exili, la trobem en les cartes adreçades per Antoni Rovira i Virgili a Francesc Trabal (CORREGER 2000: 101-114). Un exemple: "Pel que a mi em toca, segueixo igual, o sia a casa el doctor Robert Roger, de Rieumes; sempre amb caràcter provisional. Allò que jo desitjaria és un mitjà de guanyar-me la vida, en qualsevol feina apropiada; però sembla que això no és massa fàcil a França, per ara almenys. Un simple canvi de departament, sense canvi de la situació personal, no em resoldria gran cosa. D'altra banda, la meua residència ha d'ésser a base de poder estar junts els quatre de la família" (carta des de Rieumes, 13-4-39).

ritat, a la possible continuïtat i a l'actitud política de les diverses institucions republicanes i catalanes que en proporcionaven.⁶ Durant el març i l'abril del 1939 la majoria de les correspondències conservades demanen ajuts econòmics i estabilitat en la situació personal pròpia o per altri, tal com demostren, per exemple, algunes cartes de Pompeu Fabra⁷ i Lluís Montanyà,⁸ entre d'altres.

Altres intel·lectuals van tenir més sort i aconseguiren lliurar-se de l'internament. A Enric Cluselles, el va salvar una carta de Francesc Trabal que l'acreditava com a *homme de lettres* —que va servir, també, per alliberar Pere Calders (Guillamon 2005: 31). Lluís Capdevila, gràcies al president de la cambra de diputats francesa, Édouard Hériot, que havia conegut abans de la guerra, aconseguí un permís d'estada (Arévalo 1998: 528-29). Els que van poder fugir aviat dels camps, com Artur Bladé Desumvila, que havia arribat a peu a Prats de Molló des del coll d'Ares, s'apropaven fins a Perpinyà, on la Generalitat hi tenia instal·lat aquells primers dies d'èxode massiu un "centre català" d'ajut comandat per Josep Tarradellas, Antoni M. Sbert, Martí Feced, i Pere Bosch i Gimpera, ja que els refugiats tenien prohibit instal·lar-se a París (Bladé 1976: 32-35).

La perseverància i la voluntat institucional del Govern de la Generalitat a l'exili de mantenir junta la intel·lectualitat catalana va permetre a una part d'aquesta viure un exili en millors condicions que els internats en la duresa dels camps i, alhora, poder continuar amb algunes de les seves activitats. No es va tractar tampoc de cap exili "daurat" si és que cap exili forçós, d'entrada, pot rebre aquest qualificatiu.

6 Per conèixer amb detall l'entramat de l'organització política i pràctica d'aquests ajuts: Francesc VILANOVA i Maria CAMPILLO (cur.) (2000).

7 Les cartes de Fabra demanen molt sovint ajut per a terceres persones. A tall d'exemple: per a Gaietà Huguet, valencià i amic, "notable propulsor de la cultura catalana a la comarca de Castelló" (lletra del 18-IV-39 des d'Illa a Lluís Torres Ullastres, administrador, amb la seva esposa Maria Baldó, del centre d'acollida de Tolosa). Cartes procedents dels arxius Municipals (Fons Torres-Baldó) i del Col·legi d'Occitània de Tolosa de Llenguadoc. Vegeu també: Albert MANENT i SEGIMON i Jordi MANENT i TOMÀS (1998) i Jordi MANENT i TOMÀS (2002).

8 Lluís Montanyà en lletra a Torres Ullastres del 21-III-39 des de Mont-real explica la seva visita infructuosa a Tolosa per entrevistar-se amb ell (creient erròniament que Torres gestionava el fons de la Generalitat en comptes de fons del Comitè Universitari) i "obtenir algun franc, ja que estic completament sense recursos".

La Fundació Ramon Llull i les residències d'intel·lectuals

Els vincles culturals amb l'Estat francès, seculars, eren diversos, fruit, també, d'exilis mutus, i de diverses xarxes de col·laboració acadèmica i de recerca —com el felibrisme de Mistral o les xarxes d'estudis occitans. La tasca de polítics i d'alguns intel·lectuals —com Francesc Trabal que, casat amb una súbdita francesa, tenia llibertat de moviments—, va endegar un seguit de mecanismes per acollir els exiliats i estructurar l'existència i pervivència de la cultura catalana.

El Govern català a l'exili i algunes de les institucions que en depenien van activar, sota l'impuls decidit d'alguns dels seus representants, en especial del president Companys (Corretger 2005: 184), i amb l'actuació solidària de grups de professors francesos, diverses fórmules d'acollida i ajut. Per la seva part, alguns intel·lectuals occitans donaren suport material i intel·lectual als catalans (Panyella 2000: 225) i continuaren una col·laboració antiga, que s'havia provat ja, especialment a París i a Tolosa de Llenguadoc, en el primer exili durant la dictadura de Primo de Rivera. D'aquesta actuació conjunta sortiren tant una primera plataforma de recepció dels refugiats, el Comité Universitaire Toulousain d'Aide a l'Espagne Republicaine (alguns dels membres del qual estaven poc o gens sensibilitzats envers la tasca específicament catalana dels intel·lectuals), projectat i dirigit pel doctor Camile Soula, catalanòfil, com l'actuació generosa dels també amics de Catalunya Ismaël Girard —metge i cofundador, el 1924, amb Antoni Rovira i Virgili, de la revista d'estudis occitans i catalans *OC*— i Josèp Salvat —professor i literat— cap als escriptors catalans, amb qui els havien lligat molts vincles arran de l'activitat d'agermanament occitanocatalana que havien dut a terme. També es creà una “Secció Catalana” dins l'Association des Amis de la République Française, des del juny de 1939 —presidida per Lluís Nicolau d'Olwer—, que cobrí el naixement de la Fundació Ramon Llull (Comité de Patronage des Oeuvres Culturelles et d'Assistance Catalane).⁹

Amb el suport de nombrosos intel·lectuals francesos —com François Mauriac, Georges Duhamel, Henri Focillon o Jean Amade— i amb el consell i assistència d'un nucli d'acadèmics catalans es va constituir el mes de març del 1939 a París la Fundació Ramon Llull. La representació francesa en el Patronat de la Fundació fou la manera, segons explicava Antoni M.

⁹ Sobre la Fundació Ramon Llull: Josep MASSOT I MUNTANER (2000a), (2000b), (2000c) i (2002).

Sbert en una carta a Lluís Torres Ullastres (del 29 de juliol del 1939), de poder-la constituir i fer-la operativa en uns moments en què la majoria de l'esforç s'adreçava al rescat dels catalans encara presoners als camps de concentració i el manteniment de la cultura no era, doncs, sempre ni per a tothom un objectiu de primera instància. Mentre els estatuts no van ser aprovats per Decret del Govern francès, la Fundació va haver d'actuar a través d'un Comitè de Patronat presidit per un ciutadà francès, segons manaven les lleis vigents. Així, fou possible d'endegar, emmascarada sota el patronatge francès, l'obra d'assistència als refugiats catalans i l'establiment dels primers centres d'acollida.

La Fundació Ramon Llull tenia com a objectiu canalitzar tots els recursos culturals. Amb una estructura institucionalitzada, havia d'assumir les competències que, durant la guerra, centralitzava la conselleria de Cultura. Els seus objectius eren mantenir la cultura catalana a l'exili i vetllar per la seva projecció internacional i universalista, lligant-la a organitzacions internacionals, com el Pen Club, i amb els comitès d'intel·lectuals favorables a la causa republicana. El Patronat de la Fundació Ramon Llull estava format per cinc representants francesos —Philippe Serre, Louis Jacquinet, Robert Lange, P.O. Lapie i Jean Painlevé— i cinc de catalans —Pompeu Fabra (que en fou el primer president), Lluís Nicolau d'Olwer, Antoni M. Sbert, Jaume Aguadé i Miquel Santaló.

La Fundació Ramon Llull va planificar tot un seguit de projectes per mantenir la cultura catalana a l'exili i ajudar els intel·lectuals catalans refugiats. Va intervenir en el camp cultural a través de xarxes de delegacions a Europa i Amèrica, amb activitats als camps de refugiats i amb diverses publicacions, entre les quals cal destacar, el desembre del 1939, la represa de la *Revista de Catalunya*, amb cinc números editats fins a l'ocupació de París, en la qual va col·laborar la majoria dels escriptors exiliats. També, per subvenir les necessitats dels intel·lectuals catalans, va portar a terme diverses iniciatives d'enllaç i de tasca assistencial, com la creació de les "residències d'intel·lectuals", els treballs retribuïts a compte de la Fundació, llibres de consulta i estudi, subsidis temporals i eventuais i beques per a estudiants (Vilanova 1998: 621-629).

La tasca no fou fàcil; a més dels problemes d'endarreriments en el pagament de subsidis, cal sumar-hi la convivència en les diferents iniciatives i activitats dutes a terme entre els dirigents francesos i els exiliats catalans, tal com es pot comprovar, per exemple, a través de la correspondència mantinguda per bona part de la intel·lectualitat catalana durant aquells

mesos, com és el cas de les cartes de Joan Tomàs i Rosich i Ferran Soldevila a Pous i Pagès (Corretger 2005: 189). Ventura Gassol i Carles Pi i Sunyer van proposar la creació de petites comunitats estables, formades per les famílies d'alguns intel·lectuals catalans que permetrien la recuperació i continuïtat del treball cultural i, al mateix temps, organitzar i concretar els ajuts econòmics. Els refugiats catalans, segons la llei francesa, no es podien establir en cap indret a menys de trenta quilòmetres de la frontera. Perpinyà i Prada, per tant, eren el límit. Antoni M. Sbert, des de la Fundació Ramon Llull, es va encarregar d'agrupar els intel·lectuals catalans en diversos centres, que van aplegar un seguit d'escriptors, professors, periodistes, artistes plàstics, metges i advocats i les seves famílies. El primer centre, la primera "residència d'intel·lectuals", fou la de Tolosa. Posteriorment, es crearien les de Montpeller i Roissy-en-Brie i, també, altres nuclis més petits, com el de Bierville.

El mes de febrer del 1939, el Comité Universitaire Toulousain d'Aide a l'Espagne Républicane, establert a la Maison des Étudiants i presidit pel professor Camile Soula, amb l'objectiu de formar un nucli estable de projecció de la cultura catalana integrat a la vida universitària de la ciutat, va organitzar un centre d'acollida per hostatjar, sobretot, professors, intel·lectuals i estudiants en edificis municipals. El doctor Camile Soula, amb l'ajut i la col·laboració dels esmentats Ismaël Girard i Josèp Salvat, van crear el primer centre a la Maison des Pompiers, administrat pel matrimoni format per Lluís Torres Ullastres i Maria Baldó (Ferré i Trill 1999 i Corretger 2005). Posteriorment, amb l'allau de refugiats que no cessava, es va obrir un altre centre a la Caserna del Conservatori.

A Tolosa, els primers mesos, hi confluí una llarga nòmina d'escriptors, artistes i intel·lectuals, la majoria provinents de la "caravana" de la Institució de les Lletres Catalanes que havia creuat la frontera amb el bibliobús del Servei de Biblioteques.¹⁰ Alguns, però, marxaren posteriorment cap a altres residències o destinacions. Entre els noms més destacats dels residents a Tolosa cal esmentar: Joan Oliver, Avel·lí Artís, Alfons Maseras, Cèsar August Jordana, Domènec Guansé, Ferran Soldevila, Sebastià Gasch, Jaume Passarell, Feliu Elias, Lluís Capdevila, Jaume Serra Hünter, Josep Miracle, Antoni Rovira i Virgili, Ramon Vinyes, Josep M. Francès, Anna Murià, Xavier Benguerel, Pere Calders, Joan Prat, Mercè Rodoreda, Enric

10 Per al funcionament del bibliobús: Miquel JOSEPH I MAYOL (2008), especialment les pàgines 47-147.

Lluelles, Ambrosi Carrion, Àngel Ferran, Josep Navarro-Costabella, Josep Renau, Anna Peris, Joan Petit, Josep Roure i Torrent i Miquel Vilà.

A les darreries del febrer del 1939, segons escrivia Ferran Soldevila a Pous i Pagès (el 25 de febrer del 1939), als menjadors de la Institució hi acudien cada dia no menys de 80 persones, la majoria intel·lectuals i les seves famílies. Els exiliats omplien les hores a la recerca de la seva supervivència i, també, amb la lectura i altres activitats culturals, tal com narren les cròniques que alguns autors, com Ramon Vinyes (*Dietari. París i Tolosa 1939*) o Domènec Guansé, van incloure durant aquells mesos en revistes de l'exili o en altres textos memorialístics publicats posteriorment, com els de Ferran Soldevila (1972 i 1995) o Josep Pou i Pagès (2002). Així, per exemple, Ramon Vinyes i Ambrosi Carrion hi organitzaren un quadre escènic per ocupar la gent jove i, fins i tot, arribaren a escriure una farsa: *El misteri de santa Eròfila, un divertimento* per fer oblidar la gana, la misèria i el desengany.¹¹ La colònia catalana a Tolosa es va anar ampliant amb l'arribada de nous refugiats, i, l'estiu del 1939, ja eren 150 persones, la qual cosa comportà problemes econòmics i d'infraestructures. Així, tot i els moments d'harmonia i diversió, segons Ramon Vinyes, eren freqüents les privacions i hi havia problemes de disciplina i convivència. I un dels moments més tristos fou la mort de l'escriptor Alfons Maseras, l'octubre del 1939, enterrat amb la senyera i amb flors grogues i vermelles component les quatre barres (Corretger 2005: 201). Alguns intel·lectuals van deixar Tolosa la primavera del 1939, com tot el grup de la Institució de les Lletres Catalanes que va anar cap a Roissy-en-Brie, o com la família Artís-Gener, que partí cap a Bordeus per embarcar-se al vaixell *Ipanema* rumb a Mèxic.

Montpeller, ciutat catalana durant segles, on va néixer Jaume I, on van professar Ramon Llull i Arnau de Vilanova, ja havia acollit exiliats al segle XIX, com Víctor Balaguer i, des dels anys 20 i 30 del segle XX, tal com succeïa amb Tolosa, s'hi havien intensificat els contactes amb els nuclis d'intel·lectuals occitans. El Comité D'Aide aux Intellectuels Catalans, presidit pel professor catalanòfil i mestre en Gai Saber Joan Amade, i amb una junta formada pel seu fill, Louis Amade —cap del gabinet del prefecte de l'Hérault—, Pèire Azéma —adjunt de l'alcalde de Montpeller— i Marc Rouquette —poeta occità—, i amb el suport del Comitè Britànic d'Ajut a Espanya i de la Fundació Ramon Llull, van crear, l'abril del 1939, seguint el model de Tolosa, la Residència dels Intel·lectuals Catalans a Montpe-

¹¹ Per a la vida quotidiana als Pompieris: Huch CAMPRUBÍ (1993).

ller (Pinyol 2005: 9-21). S'hi van aplegar diversos escriptors amb les seves famílies, com Antoni Rovira i Virgili, Artur Bladé, M. Carme Nicolau, Joan Pous i Pagès, Humbert Torres, Ramon Cervera, Antoni Bonet, Joan Sauret, Joan Puig i Cadafalch, Pompeu Fabra, Francesc Pujols o Josep M. Prous i Vila.

Administrada per Manuel Alcàntara, la residència rebia subsidis del SERE i del JARE, de la Layetane Office i de la Fundació Ramon Llull. I, també, fins que els Estats Units van entrar en la guerra, menjar i roba usada dels quàquers americans (Pinyol 2005: 11). La institució de Montpeller, però, no es reduïa a un únic edifici. En principi, el Comitè disposava d'una casa, Vil·le Saint-Roch, preparada per acollir unes tres-centes persones, però l'alta presència de refugiats, fins a vuit-cents, va fer que l'administrador i organitzador de la residència, Manuel Alcàntara, exdirector d'Assistència Social, hagués de llogar altres cases i pisos on s'allotjaven diverses famílies. Així, a la primigènia Vil·le Saint-Roch, una casa de camp als afores de la població, se n'hi van sumar altres com Vil·le Sainte-Marie, Enclos Lafaux, Clos Roux, Vil·le Herbette, Pompignane o Vil·le Chinois, on va habitar Antoni Rovira i Virgili (Capdevila 2002: 43). Al nucli urbà, al número 7 del carrer Petit-Saint-Jean, hi havia el local de la residència, el Centre Català, on es van fer molts actes culturals, tertúlies, exposicions, conferències i cursos. Fins i tot, existia una borsa de treball, que reclutava catalans per treballar en la verema. Els intel·lectuals catalans, en arribar a l'oficina de la residència, rebien un llit amb el seu matalàs, llençols, una flassada i una cadira. També es lliuraven una taula i un fogó de gas per família, així com 10 francs diaris per persona com a *argent de pòche*. Els refugiats, tot i que, com explica Artur Bladé Desumvila, “procuraven no fer gaire soroll i passar desapercebuts” (1976: 230), feien molta vida als cafès i a les biblioteques, tant la municipal com les universitàries, i treballaven en llibres i projectes, com Antoni Rovira i Virgili que hi enllestia el seu llibre de memòries *Els darrers anys de la Catalunya Republicana* o Pompeu Fabra que redactava una segona *Gramàtica catalana* en francès.

També a Montpeller hi va trobar refugi el Grup d'Estudiants Catalans, adscrit a la ciutat universitària de Montpeller sota el patronatge de les autoritats britàniques i amb la protecció de l'Associació General d'Estudiants. Diversos joves, com Alexandre Cirici, Jaume Picas, Roser Bru, Concepció Ferrer, Heribert Barrera, Manuel Cruells, Joan Grasses, Francesc Dalmau, Josep Pallach, Teresa Rovira, Víctor Torres, Emili Vigo o Francesc Espriu, entre d'altres, van ingressar a les facultats i a l'Institut

d'Étudiants Étrangers (Figueras 2005: 230-233). El grup, molt actiu, es relacionava amb l'associació d'estudiants rossellonesos L'Alzina i va promoure diverses activitats, com concerts, periòdics, tertúlies i exposicions. El consell de la FNEC (Federació Nacional d'Estudiants Catalans) va gestionar la continuació dels estudis universitaris del joves que es trobaven encara en els camps de concentració, com el del nucli del camp d'Adge, a través dels contactes amb la societat Entreaide Universitaire Internationale i la Fundació Ramon Llull, la qual va propiciar, el 1940, la creació del Col·legi Universitari Català de Montpeller (Bladé 1976: 216-218). Amb l'ocupació de París el juliol del 1940, la residència de Montpeller va acollir nous estudiant escàpols de la capital i, com relatava Artur Bladé, a l'agost ja eren més de 1.000 refugiats i no hi havia manera "d'encabir-hi ningú més", per la qual cosa les autoritats van deixar de donar més autoritzacions. A més, el Centre Cultural Català fou clausurat i els refugiats van deixar, també, de rebre els subsidis.

Francesc Trabal ja havia demostrat els seus dots organitzatius en la creació de l'Agrupació d'Escriptors Catalans i, posteriorment, de la Institució de les Lletres Catalanes, de la qual era secretari. En creuar la frontera amb el bibliobús del Servei de Biblioteques al Front, Francesc Trabal va poder viatjar i instal·lar-se a París amb la família de la seva esposa. A través dels seus contactes amb les institucions catalanes i els comitès d'ajuda als refugiats,¹² va aconseguir que una sèrie d'escriptors catalans fossin acollits al *château* de Roissy-en-Brie,¹³ a 30 quilòmetres de París, un lloc destinat al descans i l'esbarjo, cedit per un organisme de Benestar Social vinculat al Partit Comunista francès que hi tenia albergs per a la joventut (Campillo 1998, 568-579).

Els afavorits, a l'inici, vinculats al grup de Sabadell o a la Institució de les Lletres Catalanes, foren: Xavier Benguerel, Pere Calders, Enric

12 En un primer moment, Francesc Trabal se sorprèn de la situació —injusta, incoherent— en què han quedat alguns exiliats, començant pel seu germà, desautoritzats per rebre l'ajut de Tolosa, o escriptors com Oliver, Jordana, Obiols, etc, que no consten a les llistes "oficials". Per aquest motiu escriu a Carles Pi i Sunyer: "hi ha coses tan desagradables com aquesta: en la llista figuren com membres de la Institució de les Lletres Catalanes l'Avel·lí Artís, En Ramon Vinyes, En Guansé, En Francès, etc. A més figuren com escriptors catalans que ni són periodistes". Carta [22] de Francesc Trabal a Carles Pi i Sunyer, dins Maria CAMPILLO i Francesc VILANOVA (cur.) (2000), p. 26.

13 Vegeu, sobre els preparatius de l'estada a Roissy i la llista d'escriptors adjudicats, entre d'altres, les cartes 26 (p. 32) i 32 (p. 43-44) de Francesc Trabal a Carles Pi i Sunyer, a Maria CAMPILLO i Francesc VILANOVA (cur.) (2000).

Cluselles, Sebastià Gasch, Domènec Guansé, Cèsar-August Jordana, Lluís Montanyà, Anna Murià, Jordi Murià, Joan Prat (que firmava amb el pseudònim d'Armand Obiols), Joan Oliver, Mercè Rodoreda i Francesc Trabal, acompanyats, alguns, per les seves famílies. Més tard, també s'hi incorporaria Agustí Bartra, ocupant la plaça de Pere Calders, que aconseguí embarcar-se cap a Mèxic des de París, i les germanes Mercè —primera esposa de Calders— i Amàlia Casals.

Tots, llevat de Mercè Rodoreda i la família Trabal, van arribar a Roissy-en-Brie des de Tolosa el dia 2 d'abril del 1939 a la mitjanit, sigil·losament. Amb un autocar llogat i sense papers, van recórrer 700 quilòmetres en unes 20 hores de viatge. La residència, que acollia 20 intel·lectuals catalans i 20 espanyols, era un edifici enorme amb un aspecte decadent, que féu que Domènec Guansé el qualificqués de “castell de cartró” (Guansé 1939: 3-9). Tenia tres plantes: a la primera, hi havia tres sales grans —una de les quals era el menjador dels catalans—, biblioteca, cuina i vestíbul. La resta de plantes, així com altres construccions independents de l'edifici, foren habilitades com a cambres. La residència estava envoltada d'un gran parc clàssic i versallesc, que comptava també amb piscina, bosc i pistes de tennis, bàsquet, voleibol, botxes i croquet. Un paisatge ideal, tal com el definia Xavier Benguerel a la novel·la *Els fugitius*: “Tot és tan deliciós, tan irreal, que no és pot descriure” (Benguerel 1956: 146). De manera similar s'expressava Magí Murià: “Un lloc deliciós i a propòsit per fer-hi una cura de repòs” (Murià 2002).

Els refugiats catalans complien uns horaris establerts de dinar i sopar, a les 12 i a les 7, i rebien subsidis i utensilis per a les necessitats personals. Els caps de setmana vivien acompanyats de joves alberguistes d'arreu. Podien moure's pel poble, petit, i pel terme municipal, però tenien prohibit arribar fins a París sense autorització. Els intel·lectuals catalans tramitaven papers, passejaven, escrivien textos que es publicarien a les revistes de Buenos Aires i Santiago, jugaven i feien campionats de dames i escacs o feien esport. Joan Prat tocava el piano de cua i Enric Cluselles feia de pallasso o interpretava textos que li escrivia Trabal. Rossy-en-Brie fou com un oasi de vida fàcil, novel·lat i recordat pels seus components. Cèsar August Jordana va guardar tota la seva vida a l'exili americà una col·lecció de postals de l'indret i Sebastià Gasch anotava en el seu dietari d'aquells dies que “estem vivint un conte de fades” (*Etapas d'una nova vida. Diari d'un exili*), tot i que, per a Xavier Benguerel, no deixava de ser un “paradís equívoc” (*Memòries 1905-1940*), per les notícies que els arribaven sobre la Segona

Guerra Mundial o sobre fets com l'afusellament de Carles Rahola (Guillem 2005: 34-35). La convivència, però, va patir tensions i, en aquest cas, van venir marcades, com va escriure Anna Murià (1990), per "l'atmosfera eròtica" i les enemistats. Es van establir diverses relacions amoroses entre els estadants i, concretament, la que van iniciar Joan Prat i Mercè Rodoreda va provocar la divisió del grup. Fins i tot, alguns refugiats, com les famílies Benguerel, Montanyà, Oliver i Trabal, marxaren cap a un altre *château* proper a Saint-Cyr-sur-Morin, fins que es declarà la Segona Guerra Mundial i van haver de tornar a Roissy.

Amb la declaració de la guerra, l'exèrcit francès va reclamar el castell de Roissy-en-Brie i els expatriats catalans van haver de dispersar-se. Van aconseguir mantenir una pensió del Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE) i la majoria va tramitar la seva partida a Amèrica. Xavier Benguerel, Domènec Guansé, Cèsar-August Jordana, Joan Oliver i Francesc Trabal s'embarcaven el mes de desembre cap a Xile. Agustí Bartra i Anna Murià, després d'haver passat uns mesos a Vil·la Roset amb la família Murià, Mercè Rodoreda, Joan Prat i Enric Cluselles, marxaven a finals de gener del 1940 cap a la República Dominicana per continuar, des d'allí, fins a Mèxic. Mercè Rodoreda i Joan Prat s'instal·laren a París fins a l'ocupació nazi.

Gràcies a les gestions de l'escriptor Josep M. Capdevila, Marc Sagnier, capdavanter de Le Sillon, un moviment precursor de la Democràcia Cristiana i fundador dels Auberges de la Jeunesse, quatre famílies d'escriptors i artistes catalans van poder establir-se en un d'aquests albergs situat en un antic molí al parc del castell de Bierville, prop de París. Carles Riba i Clementina Arderiu acompanyats pels seus fills, així com les famílies de Pau Romeva, Ferran Soldevila i Joaquim Sunyer, es van instal·lar durant quatre mesos en l'antic molí habilitat per celebrar-hi congressos. Durant una temporada també hi van viure Josep M. Capdevila, l'artista Mallol i el mestre Baltasar Samper (Manent 1963: 62-64). Vivien en unes cambres, com relatava Carles Riba, "d'una monotonia i una austeritat del tot monacals", hi organitzaren una escola i van treballar en el que van poder. En aquell paisatge d'un "verd insigne", allí on duia amb els seus "una sort errant i angoixada" (Riba 1984: 6-9), Carles Riba va escriure els cinc primers poemes de *Les elegies de Bierville*. A finals del mes de juny de 1939, el molí havia de ser ocupat per un congrés de grups catòlics i el grup de catalans, al qual es va afegir l'escultor Joan Rebull, va partir cap a Isle Adam fins que

la Segona Guerra Mundial els va fer retirar cap a París, d'on en pogueren fugir fins a Bordeus dalt d'un vagó de càrrega (Riba 1993).

Tot i que no s'hi organitzà cap residència d'intel·lectuals, també cal fer esment de Prada de Conflent, on Pau Casals, que s'hi establí en el seu exili voluntari el 1939, va endegar un nucli de trobada, a més de prestar ajut de tota mena als refugiats. El 12 de novembre del 1939 s'hi va celebrar una festa per celebrar el quart aniversari del debut del mestre a París a la qual assistiren Joan Alavedra, Josep M. de Sagarra, Alexandre Plana i Pompeu Fabra, entre altres refugiats.

Durant els primers mesos, l'exili es concentrà sobretot a França. Però, amb la proximitat de la Segona Guerra Mundial, va començar un segon èxode pel temor que, si es produïa la invasió alemanya, els republicans fossin detinguts i lliurats al Govern franquista. Alguns van restar a França o es van traslladar a distints països europeus i molts d'altres van partir cap a Amèrica.¹⁴ L'entrada de l'exèrcit alemany a París, el 14 de juny del 1940, va precipitar la diàspora i, els pocs intel·lectuals que encara restaven a la capital, com Mercè Rodoreda i Joan Prat, van haver de fugir cap a Llemotges i Bordeus sota els bombardeigs nazis.

14 Una visió detallada, a partir d'alguns itineraris personals —reconstruïts des de la post-eritat—, de la diàspora de la intel·lectualitat catalana a Amèrica a Julià GUILLAMON (2008).

Bibliografia

- ARÉVALO CORTÉS, Just (1998): “Quaranta anys a la sala d'èpera: l'exili voluntari de Lluís Capdevila”, a *Congreso internacional sobre el exilio literario español de 1939*, volum 1. Barcelona: Gexel, p. 527-538.
- BARTRA, Agustí (1943): *Xabola*. Mèxic: Biblioteca Catalana.
- (1974): *Crist de 200.000 braços*. Barcelona: Proa.
- BENGUEREL, Xavier (1969): *Els vençuts*. Barcelona: Alfaguara.
- (1971): *Memòries 1905-1940*. Barcelona: Alfaguara.
- (1973): *1939. Segona part d'Els vençuts*. Barcelona: Alfaguara.
- (1990): *Els fugitius*. Barcelona: Barcanova.
- BLADÉ, Artur (1976): *Lexiliada. Dietari de l'exili 1939-1940*. Barcelona: Pòrtic.
- CAMPILLO, Maria (1998): “El grup d'exiliats catalans a Rossy-en-Brie”, a *Congreso internacional sobre el exilio literario español de 1939*, volum 1. Barcelona: Gexel, p. 569-577.
- CAPDEVILA, Maria (2000): “Introducció”, a *Antoni Rovira i Virgili. Cartes de l'exili*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5-44.
- CORRETGER, Montserrat (2000): “Cinc cartes d'Antoni Rovira i Virgili a Francesc Trabal”, a *Àlbum Antoni Rovira i Virgili*. Reus: Edicions del Centre de Lectura, p. 101-114.
- (2005): “Els intel·lectuals catalans a Tolosa el 1939: represa i organització de la cultura”, a *Miscel·lània Joan Veny/7. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes LI*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 181-201.
- DÍAZ, Daniel (2000): “Entre filferrades”, a *Una esperança desfeta. L'exili de 1939*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- FERRÉ I TRILL, Xavier: “L'exili català a Tolosa, 1939”, *Serra d'Or*, maig de 1999, p. 20-22.
- FIGUERAS, Arnau (2005): *Història de la FNEC*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GASCH, Sebastià (2002): *Etapes d'una nova vida (Diari d'un exili)*. Barcelona: Quaderns Crema.
- GUANSÉ, Domènec: “El grup de Roissy-en-Brie”, a *Catalunya*, X, p. 102 (V-39).
- GUILLAMON, Julià (2005): *Literaturas del exilio*. Barcelona: Diputació de Barcelona/Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- (2008): *El dia revolt. Literatura catalana de l'exili*. Barcelona: Empúries.

- HUCH CAMPRUBÍ, Jaume (cur.) (1993): *Dietari. París i Tolosa 1939*. Barcelona-Berga: Fundació Jaume Bofill, doc. 851.
- JOSEPH I MAYOL, Miquel (2008): *El bibliobús de la llibertat. La caiguda de Catalunya i l'èxode dels intel·lectuals catalans*. Edició a cura de Quim Torra i Jaume Ciurana. Barcelona: Símbol Editors.
- MANENT, Albert (1963): *Carles Riba*. Barcelona: Alcides.
- MANENT I SEGIMON, Albert; MANENT I TOMÀS, Jordi (cur.) (1998): “Cartes de Pompeu Fabra a Josep Pous i Pagès”, a *Els Marges* 61. Barcelona: setembre de 1998, p. 41-61.
- MANENT I TOMÀS, Jordi (2000): “Cartes de Pompeu Fabra a l'exili”, a *Ausa*. Vic: Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs, XIX, 145, p. 217-236.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (2000a): *Antoni M. Sbert, intel·lectual i polític. Discurs de recepció de Josep Massot i Muntaner com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 24 de febrer de 2000*. Barcelona: IEC.
- (2000b): *Antoni M. Sbert, agitador, polític i promotor cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2000c): “L'èxode d'Antoni M. Sbert i de Mercè Rodoreda (1940)”, a *De la guerra i de l'exili. Mallorca, Montserrat, França, Mèxic (1936-1975)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2002): “Antoni M. Sbert i els camins de la Fundació Ramon Llull”, a *Aspectes de la guerra civil a les Illes Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MURIÀ, Anna (1990): *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*. Barcelona: Editorial Pòrtic.
- MURIÀ, Magí (2002): “Memòries d'un exiliat, 1939-1948”, a *Magí Murià, periodista i cineasta*. Lleida: Pagès editors.
- PALAU, Montserrat (2007): “La vida cultural durant els primers mesos de l'exili a França”, a *La guerra civil a Catalunya (1936-1939)*. 6. *L'exili*. Barcelona: Edicions 62, p. 79-84.
- PANYELLA, Vinyet (2000): *Josep Carbonell i Gener. (Sitges, 1897-1979). Entre les avantguardes i l'humanisme*. Barcelona: Ed. 62.
- PI I SUNYER, Carles (1986): *La guerra, 1936-1939. Memòries*. Barcelona: Pòrtic.
- PINYOL, Maria Dolors (2005): “L'exili català a Montpeller. La Residència d'intel·lectuals (1939-1943)”, a *Revista de Catalunya*, número 209. Barcelona: setembre, p. 9-21.
- POUS I PAGÈS, Josep (2002): *Memòries d'exili*. Catarroja: Ed. Afers.
- RIBA, Carles (1984): “Prefaci a la segona edició”, a *Elegies de Bierville*. Barcelona: Edicions 62, p. 5-10.

- (1993): *Cartes de Carles Riba. Volum II: 1939-1952*. A cura de Carles-Jordi Guardiola. Barcelona: La Magrana/Institut d'Estudis Catalans.
- SOLDEVILA, Ferran (1972): *Al llarg de la meva vida*. Barcelona: Edicions 62.
- (1995): *Dietaris de l'exili i el retorn. L'exili*. A cura d'Enric Pujol. València: Edicions 3i4.
- VILANOVA, Francesc (1998): "Carles Pi i Sunyer i la cultura catalana a l'exili", a *Congreso internacional sobre el exilio literario español de 1939*, volum 1. Barcelona: Gexel, p. 621-629.
- VILANOVA, Francesc; CAMPILLO, Maria (cur.) (2000): *La cultura catalana en el primer exili (1939-1940). Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics*. Barcelona: Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer 4, Fundació Carles Pi i Sunyer.

MONTSERRAT CORRETGER, professora del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili, ha treballat sobre el pensament literari dels segles XIX i XX. Ha publicat estudis sobre Joaquim M. Bartrina, Josep Güell i Mercader, Alfons Maseras, Joan Estelrich, Antoni Rovira i Virgili, Josep M. Prous i Vila, Domènec Guansé i Caterina Albert, entre d'altres. Alguns dels seus llibres són: *Alfons Maseras: intel·lectual d'acció i literat* (Premi Prat de la Riba de l'IEC, 1996) i *L'obra narrativa d'Alfons Maseras* (Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995 i 1996); *La Terra del Llamp* (La Magrana, 1998); *Escriptors, periodistes i crítics: el combat per la novel·la, 1924-1936* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008); *Domènec Guansé, crític i novel·lista: entre l'exili i el retorn* (Premi Crítica Serra d'Or d'Estudis Literaris 2012, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011) i *Catalunya a l'exili* (Cossetània, 2014) amb Francesc Foguet. Ha editat, entre altres obres: *Vida de Narcís Oller* d'A. Maseras (1996), *Laberint* de D. Guansé (2003), *Quatre gotes de sang* de J. M. Prous i Vila (2003) i diversos epistolaris a la revista *Els Marges*. Un dels seus darrers estudis és "La narrativa de Vicenç Riera Llorca: literatura i consciència històrica" (*Caplletra*, tardor del 2014). Actualment forma part del Grup de Recerca Consolidat de la Generalitat de Catalunya Identitats en la Literatura Catalana (GRILC-URV) i dels Projectes de Recerca "Renaixença i literatura, 1854-1898. Institució, representacions i identitat" (Universitat

de Lleida) i “El coneixement de l’altre: biografies i retrats en la literatura catalana del segle xx” (Universitat d’Alacant).

MONTSERRAT PALAU. Doctora en Filologia Catalana, és professora de la Universitat Rovira i Virgili i de l’Institut Interuniversitari d’Estudis de Dones i Gènere (IIEDG). Membre dels grups de recerca GRÈC (Gènere, Raça, Ètnia i Classe) i GRILC (Grup de Recerca sobre Identitats a la Literatura Catalana) i coordinadora del Seminari Paraula de Dona (Dones i Literatura), la seva recerca s’ha centrat en la literatura catalana contemporània i comparada, amb especial atenció a la narrativa i el teatre, en la cultura popular i en els estudis de dones, gènere i feminismes. És autora de diversos llibres i articles sobre història i crítica literàries. Ha publicat també diverses obres de ficció de narrativa i ha col·laborat en diversos mitjans de comunicació.